

СЕКЦІЯ 4

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

СПІВВІДНОШЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ТА КОГНІТИВНИХ ЧИННИКІВ У ВИЗНАЧЕННІ СПЕЦИФІКИ ОПАНУВАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ

THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONAL AND COGNITIVE FACTORS IN DETERMINING THE SPECIFICITY OF COPING BEHAVIOR OF TEENAGERS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

У статті аналізується проблема опанувальної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту у контексті їх соціалізації та адаптації до життя в суспільстві. Визначаються загальні ознаки опанувальної поведінки, притаманні особам підліткового віку незалежно від особливостей розвитку, а також специфічні ознаки, тобто порушення адаптаційних здібностей. На основі проаналізованих досліджень зроблені деякі припущення щодо факторів, які вплинули на формування означених особливостей адаптаційних механізмів.

Авторами проведений аналіз чинників, що визначають особливості переважних копінг-стратегій, які обирають підлітки з вадами інтелектуального розвитку у проблемних ситуаціях. Зокрема, розглядаються особистісні чинники, пов'язані з вольовими, емоційними та мотиваційними якостями підлітків, а також когнітивні чинники, пов'язані зі сприйняттям, переробкою і використанням інформації. Зазначено, що вплив останньої групи чинників (когнітивних), попри проведені дослідження, залишається не до кінця зрозумілим та обґрунтованим і вимагає подальшого вивчення. Доведено, що особливо важливим аналіз зазначеного питання є для подальшої роботи з підлітками, які мають вади інтелектуального розвитку, тому що така категорія осіб є однією з найбільш вразливих до деструктивних впливів, оскільки такі підлітки інтелектуально й емоційно не готові до вирішення складних задач у важкопрогнозованому середовищі. Залежно від рівня несподіваності та незвичності ситуації особистісні та когнітивні чинники мають різну вагу у визначенні домінуючих стратегій опанувальної поведінки.

Зазначені чинники розглядаються у статті як такі, що діють комплексно та у тісному взаємозв'язку, що необхідно враховувати для розуміння процесів формування конструктивних копінг-стратегій та підвищення адаптаційних здібностей підлітків з порушеннями інтелекту.

Ключові слова: опанувальна поведінка підлітків з порушеннями інтелекту, копінг-стратегії підлітків з порушеннями інтелекту, особистісні та когнітивні чинники вибору переважних копінг-стратегій, адаптаційні здібності особистості, стратегії поведінки у проблемних ситуаціях.

The article analyzes the problem of mastering coping behavior of teenagers with intellectual disabilities in the context of their socialization and life adaptation in society. There are determined general signs of mastering coping behavior inherent to teenagers, regardless of developmental features, as well as specific signs, which compared to teenagers whose intellect develops ordinarily are a violation of adaptive abilities. On the basis of the analyzed researches some assumptions concerning the factors having influenced formation of the specified features of adaptation mechanisms are made.

The authors analyzed the factors determining the features of the predominant coping strategies chosen by teenagers with intellectual disabilities in problematic situations. Among these factors there are especially noticed personal, related to the volitional, emotional and motivational qualities of teenagers, as well as cognitive, related to the perception, processing and use of information in their own experience. It is noted that the influence of the latter group of factors (cognitive), despite the research, remains not fully understood and justified, and requires the further study. It is proved that the analysis of this issue is especially important for further work with teenagers with intellectual disabilities, due to the fact this category of people is one of the most vulnerable to destructive influences, being intellectually and emotionally unprepared to solve complex problems in a difficult environment. Depending on the level of suddenness and unusualness of the situation, personal and cognitive factors have different weight in determining the dominant strategies of coping behavior.

The determined factors are considered in the article as acting ones comprehensively and in close connection, that must be taken into account to understand the formation processes of constructive coping strategies and increase the adaptive abilities of teenagers with intellectual disabilities.

Key words: coping behavior of teenagers with intellectual disabilities, coping strategies of teenagers with intellectual disabilities, personal and cognitive factors in choosing the preferred coping strategies, adaptive abilities of the individual, behavioral strategies in problematic situations.

УДК 159.923.35
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.26.6>

Бровченко А.К.

к.психол.н.,
доцент кафедри корекційної освіти
та спеціальної психології
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

Хижняк М.В.

к.біол.н., доцент,
викладач кафедри педагогіки,
психології, початкової освіти
та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

Нежута А.В.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри педагогіки,
психології, початкової освіти
та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

Попри свою гостроту, проблема ефективної психологічної адаптації у соціумі підлітків, які мають порушення інтелекту, була усвідомлена та почала обговорюватися у наукових колах не так давно – декілька десятиліть тому. На початку існування спеціальної освіти перед фахівцями постала задача визначення здібностей такої категорії дітей до навчання, можливостей оволодіння ними навчальними, а пізніше й професійними навичками. Вирішення цієї задачі відповідало на запит суспільства щодо потенційної корисності кожної зростаючої людини, про яку воно піклується. Проте досліджень, присвячених вивченню особистості розумово відсталих дітей та підлітків, факторів їх психологічного благополуччя, яке визначається вмінням адекватно і конструктивно реагувати на стресові ситуації, їх психологічного захисту та адаптаційних механізмів, було у минулому столітті досить мало. Зараз ситуація поступово змінюється, все частіше можна зустріти звернення як практиків, так і теоретиків до питання про те, як допомогти саме дітям, а не тільки суспільству, яке вимагає від всіх своїх членів певної продуктивної активності. Наголошується на необхідності спрямування зусиль фахівців на формування стресостійкості та конструктивних копінг-стратегій цих осіб як прояву їх загальної адаптації до соціуму [5].

Відомо, що дітям та підліткам, які мають порушення інтелектуального розвитку, навіть порівняно з іншими категоріями дітей з особливими освітніми потребами, достатньо важко досягти задовільного рівня соціалізації. Це пов'язано не тільки зі специфікою їх домінантного дефекту, а й з певними особистісними і когнітивними особливостями, що формуються протягом їх особистісного зростання та взаємодії зі світом.

У виборі людиною стилів і стратегій опанувальної поведінки її інтелектуально-особистісний потенціал представлений в єдності процесів когнітивного оцінювання, емоційного переживання і вибору шляхів вирішення проблемної ситуації. Однак у дослідженнях найчастіше приділяється увага визначенню взаємозв'язків між переважними копінг-стратегіями та когнітивними й особистісними особливостями без урахування комплексності їх впливу на рівень адаптаційних здібностей людини. Можливо, саме тому результати, які отримують різні дослідники, не збігаються або не є достатньо чітко вираженими. Зокрема, це стосується дослідження зазначених проблем у підлітків з порушеннями інтелекту. У такому дослідженні шлях до отримання однозначних відповідей на питання про чинники формування стратегій опанувальної поведінки ще більше ускладнюється. Однак можна передбачити, що вчасна діагностика зазначених чинників, що стосуються різних сторін особисто-

сті підлітків з розумовою відсталістю, надасть можливість профілактики формування непродуктивних стратегій поведінки, а також можливість розвитку саме тих якостей, які забезпечать оптимальний рівень їх адаптації в соціумі.

Опанувальна поведінка особистості визначається як цілеспрямована соціальна поведінка, що дозволяє людині впоратися зі складною життєвою ситуацією тими засобами, які вона вважає адекватними та відповідними ситуації та власним переживанням [1; 3]. У сучасній психології це поняття вживається поряд з поняттями копінгу та копінг-стратегій.

Л. Мерфі у 1962 р. вперше вжив термін "coping", описуючи дослідження засобів, які вживали діти під час подолання кризових станів. Так він назвав ті зусилля, які людина спрямовує на оволодіння важкою ситуацією і полегшення стану психічної напруги. Копінг-поведінкою вважається така поведінка, яка визначає готовність індивіда вирішувати життєві проблеми, а копінг-стратегіями називаються способи реагування (часто з комплексом або послідовністю певних дій) в стресових ситуаціях.

Р. Лазарус і С. Фолкман описали поняття копінгу в рамках транзактної моделі стресу, згідно з якою зміст негативної емоції або комплексу емоцій, що виникають у стресовій ситуації, залежить як від самої ситуації та її контексту, так і від того, як цю ситуацію оцінює особа, керуючись власними особистісними та когнітивними особливостями. Звісно, особливість вибору тих чи інших засобів реагування у проблемних ситуаціях буде визначатися часто не так зовнішніми чинниками, на які важко впливати, як рівнем і специфікою розвитку особистості, яка здійснює цей вибір. Можна було б передбачити, що вищий рівень особистісного та інтелектуального розвитку міг би забезпечити більш успішну адаптацію та подолання труднощів, але проведені дослідження доводять, що відповідь на це питання не така проста [1; 3; 7].

Проблеми копінг-стратегій, опанувальної поведінки особистості та її чинників у загальному психологічному аспекті вивчалися багатьма вітчизняними та закордонними дослідниками. Зокрема, цій темі присвятили свої праці І. Анциферова, Л. Дика, Л. Китаєва-Смик, В. Медведєва, С. Нартова-Бочавер, К. Судачкова та інші. З початком XXI століття почали з'являтися роботи, присвячені стратегіям опанувальної поведінки дітей та підлітків з вадами розвитку і конкретно з інтелектуальними порушеннями (Т. Колосова, Л. Макаруч, Е. Морозова, А. Мухіна, Я. Загороднюк). В останні десятиріччя можна зустріти дослідження чинників вибору певних стратегій поведінки, що стосуються або емоційної сфери особистості, або її інтелектуальних якостей. Деякі дослідники

описали вплив особливостей взаємовідносин дітей з батьками та з іншими значущими особами – педагогами та однолітками – на формування опанувальної поведінки.

Проте феномени психологічних захистів та стратегій поведінки у стресових ситуаціях дітей з інтелектуальними порушеннями залишаються майже не вивченими науковцями. Мало ким ще застосовувався комплексний підхід до аналізу чинників формування та вибору переважних стилів і стратегій поведінки у стресі особистостей, що мають певні інтелектуальні вади. Як вважає Т.А. Колосова [2], це пов'язано з труднощами і масштабністю вивчення даних феноменів, а також з недостатнім діагностичним апаратом, який можна використовувати в дослідженнях психічних особливостей дітей, які мають інтелектуальні порушення. Однак вивчення та розуміння захисної поведінки саме в підлітковому віці має практичне значення, допомагаючи знайти шляхи допомоги дітям з вадами інтелектуального розвитку у стресових ситуаціях.

Розумово відсталі підлітки та підлітки з ЗПР незалежно від рівня особистої емоційності все одно переживають одну з найскладніших вікових криз і перебувають в більш вразливому стані, ніж однолітки, які розвиваються нормально, додатково ще й через недостатнє розуміння соціальної ситуації, важкість саморозуміння в ситуаціях фрустрації. Особливо це відчувається, якщо ці ситуації є незвичними та несподіваними. Таким дітям складно формувати конструктивні навички подолання стресу. Як і у будь-яких підлітків, їх стосунки з оточуючими ускладнюються та загострюються через складні психофізіологічні процеси, притаманні віку. З огляду на це для подолання внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів, напруженості та іноді відчуття безсилля перед обставинами підлітки вдаються до використання різних типів психологічного захисту і відповідних форм опанувальної поведінки, що сформувалися у них або стихійно, або під цілеспрямованим впливом батьків, сім'ї чи педагогів.

У чому ж полягає специфіка опанувальної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту? У своєму дослідженні Л.О. Макаруч [4] говорить, що визначені форми опанувальної поведінки повністю збігаються з типовими формами поведінки підліткового віку, що є підтвердженням існування загальних закономірностей, притаманних психічному розвитку дітей незалежно від наявності у них психофізичних вад. Проте в тому ж дослідженні називається також і низка суттєвих відмінностей, які слід вважати притаманними саме підліткам з розладами інтелектуального розвитку. Серед цих особливостей названа гіперболізація складних для усвідомлення ситуацій, відсутність мотивації

до розуміння того, що відбувається, перевага реактивних реакцій у відповідь на стресову або фруструючу ситуацію.

Підвищена конфліктність підліткового віку ускладнюється також тим, що у досліджуваної категорії дітей відмічаються недостатньо сформовані навички спілкування, у них не розвивається емоційний інтелект, що не дозволяє підліткам розпізнати емоційні стани партнерів за спілкуванням, спрогнозувати їх поведінку, а також побудувати власну стратегію взаємодії з ними для оптимального вирішення конфліктної ситуації та виходу з неї без перенапруги і зайвої втрати психологічних ресурсів.

Підліткам з інтелектуальними порушеннями достатньо часто притаманні неадекватні вчинки, які їм важко критично оцінити та, спрогнозувавши можливі негативні наслідки, відкоригувати згідно з вимогами ситуації [2]. Особливо яскраво це спостерігається тоді, коли вони відчувають емоційний стрес або фрустрацію.

Згідно з результатами досліджень С. Бернардо та Т. Колосової [1; 2], які визначили специфіку опанувальної поведінки підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, копінг-стратегії, які обирають діти, часто бувають малопродуктивними, дефіцитарними, адже вони не тільки не сприяють соціалізації, а й навпаки, можуть призводити до соціальної дезадаптації та навіть до певних девіацій. Підлітки, які мають порушення інтелектуального розвитку, частіше, ніж їх здорові однолітки, використовують типові для більш раннього віку стратегії вирішення стресових ситуацій, не бажаючи від них відмовлятися навіть у випадку негативного досвіду використання та за відсутності як емоційного полегшення, так і вирішення проблемної ситуації як такої.

Дослідження показали схильність підлітків з вадами інтелекту до використання у здійсненні будь-якої більш-менш складної дії шаблонів та міцно засвоєних алгоритмів, відхід від яких є майже неможливим навіть у разі їх повної невідповідності умовам ситуації, коли така людина потрапляє у несподівану або навіть екстремальну ситуацію. Зазвичай таких алгоритмів (копінг-стратегій) не може бути багато. Це пов'язано з вузьким когнітивно-біхевіоріальним репертуаром таких підлітків. Навіть якщо засвоєно декілька алгоритмів, перехід від однієї стратегії до іншої, щоб підібрати оптимальну, не може здійснюватися швидко.

Серед конкретних копінг-стратегій, які є переважними у опитуваних підлітків з порушеннями розумового розвитку, дослідники називають достатньо різні, хоча в цьому переліку можна виявити деяку закономірність. Наприклад, серед найбільш притаманних стратегій називають афективну реакцію на

ситуацію, заперечення, непродуктивну агресію, прагнення до розслаблення та відволікання. Інші дослідники виявили у цієї групи опитуваних часте звернення до фантазування, до уникнення, до зміни діяльності, а також у найбільш оптимальному варіанті – до пошуку соціальної підтримки [2].

З огляду на зазначене відмітимо деякі особливості. По-перше, всі названі стратегії орієнтовані на зняття емоційної напруги, що супроводжує проблемну ситуацію, а вирішення її залишається поза увагою підлітків з розумовими порушеннями або просто витісняється з неї через занадто високу складність поставлених задач. По-друге, варіативність реакції (агресія, заперечення, розслаблення, переключення тощо) у різних підлітків свідчить тільки про те, що досліджуваним даної групи можуть бути притаманні різні стратегії залежно від різних чинників, але вся ця різноманітність не може бути притаманна одній конкретній особі, що належить до цієї групи.

Особливості опанувальної поведінки підлітків з порушеннями розумового розвитку дослідники пов'язують з низкою чинників. Серед них одними із найбільш частих є недостатня пластичність структури особистості, складність закріплення життєвого досвіду і використання його як опори для побудови взаємодії зі світом [6]. Серед особистісних чинників називають недорозвиненість волевових рис характеру, конформність та навіюваність, що виключають можливість самостійного вибору способу дій у стресових ситуаціях, а за відсутності поряд зразків конструктивного реагування призводять до використання інфантильних копінг-стратегій та застрягання на засвоєних раніше, але невідповідних ситуації шаблонах поведінки [2]. Ще однією групою чинників, які суттєво впливають на визначення стратегій поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями, є соціально психологічні. Такими чинниками є стосунки в сім'ї та ставлення до дитини у закладах освіти з боку педагогів або однолітків. Останній групі чинників присвячена певна кількість досліджень, результати яких є достатньо очікуваними та обґрунтованими.

Серед найбільш неоднозначних чинників формування стратегій опанувальної поведінки слід назвати когнітивні. Особливого значення вони набувають саме тоді, коли ми аналізуємо копінг-стратегії осіб з відхиленнями в інтелектуальному розвитку. Слід зазначити, що дослідження проводилися з метою визначити зв'язок інтелекту та стилів опанувальної поведінки також у осіб, що мають нормально розвинутий інтелект (опитувані відрізнялися за його рівнем), але однозначної відповіді на запитання про цей зв'язок не було отримано і в них. Автори [3; 7] зазначають, що відсутність від-

повіді на питання про роль інтелекту в опанувальній поведінці зумовлена тим, що зв'язки (кореляції) між психометричними показниками інтелекту і перевагами копінг-стратегій нечисленні та суперечливі.

Як було зазначено вище, можна було б передбачити, що рівень інтелекту й адаптованість людини та її вміння підбирати дієві та конструктивні стратегії поведінки в стресових ситуаціях пов'язані прямо пропорційно. Інтелектуальні якості вважаються одним із ресурсів особистості у вирішенні проблем. Проте це не завжди так.

Опанування особистістю проблемної ситуації завжди включає когнітивну оцінку, що передбачає певні інтелектуальні дії, а використання когнітивних якостей особистості допомагає їй передбачити можливі труднощі, попередити їх та знайти найкращі засоби на шляху до мети. Когнітивна оцінка включає і процес рефлексії, що дозволяє критично осмислювати власну поведінку в тих чи інших ситуаціях, вносити зміни відповідно до мінливих умов, прогнозувати імовірнісний результат подій.

На думку С.А. Хазової [7], позитивна роль інтелекту як ресурсу суб'єкта під час подолання труднощів особливо яскраво проявляється в тих випадках, коли інтелекту протистоять властивості особистості, які зазвичай ускладнюють саморегуляцію. Однак було доведено, що завдяки механізмам інтелектуального контролю особистість здатна вдаватися до більш різноманітних способів поведінки і компенсувати неефективні способи стратегіями зняття напруги або мобілізації сил, тим самим мінімізуючи негативний вплив особистісної тривожності і нейротизму, що виступають найчастіше як фактори ризику. Ця закономірність цілком збігається з описаними вище результатами вивчення копінг-стратегій у розумово відсталих дітей та підлітків щодо бідності репертуару їх копінг-стратегій. Також завдяки здатності концептуалізувати і оцінювати власний досвід (навіть негативний) і власні можливості людина може краще прогнозувати ймовірні наслідки і планувати власні дії, з чим часто виникають складнощі у підлітків з порушеннями інтелекту.

За словами Т.В. Корнілової, ресурси, що реалізуються у стратегіях опанувальної поведінки, становлять динамічну єдність когнітивних і особистісних можливостей людини [3].

При співвіднесенні інтелектуального і особистісного чинника у визначенні переважних стилів опанування можна відзначити, що найбільш проявленим є вплив інтелектуального фактора у ситуаціях нових, нестандартних і достатньо складних, оскільки саме в них є можливість для залучення великого обсягу інформації, наявний вибір з великої кількості альтернативних рішень, вибір оптимальної

моделі поведінки та створення нових стилів [7]. Як у звичних ситуаціях, які неодноразово переживалися особою, так і у ситуаціях екстремальних, які виникають несподівано і вимагають миттєвої реакції, роль когнітивних та інтелектуальних характеристик особистості є незначною незалежно від рівня інтелекту. Саме тому навіть інтелектуали можуть припуститися помилок у виборі оптимальних шляхів подолання стресу та вдаватися до ірраціональних, деструктивних копінг-стратегій. Але саме в прошарку проблемних ситуацій, що не включають крайнього обмеження у часі та при цьому вимагають певного рівня креативності, найбільш чітко спостерігаються специфічні особливості стратегій опанувальної поведінки у підлітків з порушеннями інтелекту.

Отже, формування адаптаційного потенціалу, розвиток здібностей до гармонійної взаємодії зі світом у підлітка з порушеннями інтелекту та вибір ним переважних стратегій вирішення проблемних ситуацій залежить від комплексу чинників. Серед цих чинників найбільш важлива роль належить особистісним та когнітивним саме у їх співвідношенні та взаємодії.

Специфіка опанувальної поведінки підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку (бідність репертуару використовуваних копінгів, перевага реакції переживань над стратегіями вирішення ситуації, звертання до притаманних більш ранньому віку стратегій тощо) визначається не окремими властивостями цієї категорії досліджуваних і не загальними й типовими для групи особливостями, а виникає під одночасним впливом комплексу факторів, серед яких важливе місце посідає наявність первинного дефекту, що проявляється саме в інтелектуальних порушеннях. Однак стратегії поведінки у стресових ситуаціях визначаються не тільки цим. Особистісні та когнітивні чинники завжди діють комплексно і визначають вибір переважних стратегій залежно від типу ситуації, в яку потрапляє підліток, а також від того, наскільки гостро переживається її проблемність, наскільки вона є нетиповою та несподіваною.

Дослідження факторів, що визначають стратегії поведінки осіб з порушеннями інтелекту, є особливо актуальним саме стосовно

підліткового віку, коли особливо загострюються проблеми взаємодії дітей зі оточуючими, тому слід погодитися з тим, що серед завдань корекційної роботи з підлітками, які мають вади інтелектуального розвитку, має вирішуватися завдання цілеспрямованого формування адаптивних копінг-стратегій, зумовленого чітким розумінням чинників опанувальної поведінки у досліджуваної категорії дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бернардо С.Х. Исследование взаимосвязи между уровнем интеллекта и предпочтениями психологических защит в юношеском возрасте : материалы конференции, посвященной 140-л. юбилею клиники нервных и душевных болезней. Санкт-Петербург : ВмедА. 2000 г. С. 175–176.
2. Колосова Т.А. Особенности копинг-поведения и механизмов психологической защиты умственно отсталых подростков. *Известия Российского гос. педагогического университета им. А.И. Герцена*. Т. 10. № 31, 2007 г. С. 189–194.
3. Корнилова Т.В. Интеллектуально-личностный потенциал человека в стратегиях совладания. *Вестник Московского университета. Сер. 14 «Психология»*. 2010. № 1. С. 46–57.
4. Макаруч Л. Домінантні види копінг-стратегій підлітків із розумовою відсталістю. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць. 2016. URL: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2016-31.%p> (дата звернення: 16.06.2021).
5. Морозова Е.В. Совладающее поведение как проявление общей адаптационной реакции на получение инвалидности. *Медицинский вестник юга России*. № 2, 2014. С. 128–133.
6. Мухіна А.Ю., Загороднюк Я.І. Вплив захисних механізмів на регуляцію і дезорганізацію особистості розумово відсталих підлітків. *Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19 «Корекц. педагогіка та спец. психологія»*. 2013. Вип. 23. С. 356–359. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2013_23_107 (дата звернення: 15.06.2021).
7. Хазова С.А. Роль интеллекта в совладающем поведении подростков с различными свойствами личности. *Вестник Череповецкого государственного университета*. 2014. № 1 (54). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-intellekta-v-sovladayuschem-povedenii-podrostkov-s-razlichnymi-svoystvami-lichnosti> (дата обращения: 15.06.2021).